

Durduğumuz Yer, Yürüdüğümüz Yol: Sürdürülebilir Ekonomiye Geçiş Tartışmalarının Haritalandırılması

Prof.Dr. Fikret ADAMAN, Dr. Duygu AVCI

Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin (IPCC) Ekim 2018'de yayınladığı "1,5°C Küresel Isınma Raporu", iklim değişikliği ile mücadelede hedefler, azaltım ve uyum politikaları ilgili tartışmalara yeni bir ivme kazandırdı. Rapor, 1,5 dereceye kıyasla halihazırda kabul görmüş olan 2 derecelik bir ısınmanın toplum ve ekosistemler açısından çok daha ciddi olumsuz sonuçlar doğuracağını ortaya koyarken, küresel ısınmayı 1,5 derecede tutabilmek için ekonomi ve toplumun her alanında hızlı ve kapsamlı dönüşümlere ihtiyaç olduğunu vurgulamaktaydı. Rapor aslında iklim krizi ve iklim değişikliği ile mücadele bağlamında çok yeni bir şey söylemese de, düşük karbonlu ekonomiye geçiş tartışmalarına daha bir aciliyet ve önem kazandırdı denilebilir. Ancak, asıl çetrefil mesele konunun aciliyetini ve önemini kabul ettikten sonra başlıyor.

Bilindiği üzere, düşük karbonlu ve kapsamı daha da genişletirsek sürdürülebilir bir ekonomiye geçiş tartışması, farklı aktörler tarafından farklı mecralarda uzunca bir süredir yapılagelmekte. Bu tartışmalara kulak kabarttığımızda, bu geçiş için gerekli değişiklik ve dönüşümlerin neler olduğu, bunların gerçekleşmesi için hangi ekonomik, politik ve toplumsal aktörlerin neler yapmaları gerektiği ve bunları neden bazen yapıp bazen de yapmadıkları konularında epeyce farklı fikirler duyuyoruz. Bir yanda sınırsız büyümenin, orta ve üst sınıfların yüksek tüketim seviyelerinin sürdürülebilir olmadığı, bu nedenle yerel, kendini idame ekonomilerine dönülmesi ve büyümemenin (de-growth) gerekliliği savunulurken, diğer yanda daha çok küreselleşmeye ve ekonomik büyümeye ihtiyaç olduğu, bunun hem çevre dostu teknolojilerin geliştirilebilmesi hem de yoksulluğun azaltılarak nüfus artışının ve yoksulların çevreye verdikleri zararların kontrol altına alınabilmesi için elzem olduğu iddia ediliyor. Kimi iklim bilimciler iklim değişikliği ile mücadele için nükleer enerjinin vazgeçilmez olduğunu iddia ederken, kimileri kurtuluşun atmosferdeki karbonu sıkıştırıp okyanus dibine gömmekte ya da güneş ışınlarını uzaya geri yansıtacak jeomühendislik çözümlerinde olduğuna inanıyor. Bunlara karşılık pek çok yeşil toplumsal hareket ve aktivist, bu tür büyük ölçekli, insanın doğaya müdahalesini daha da artıran teknolojilerin çözüm olmak şöyle dursun çevre tahribatına neden olan zihniyetin bir yansıması olduğunu dile getiriyor. Bunların yerine bireylerin ve toplulukların kendi kaynaklarıyla kurabilecekleri ve doğrudan kontrol edebilecekleri, düşük maliyetli yerel enerji üretim ve dağıtım sistemlerini destekliyorlar. Peki bu farklı çözüm önerilerini nasıl değerlendireceğiz? Bu çok sesli tartışmayı daha iyi takip edebilmemizde ve tartışmalara iyi niyetli romantizmin ötesinde katılabilmemizde yardımcı olacağına inandığımız bir sınıflandırmayı paylaşmak istiyoruz. Bu sınıflandırma çevre tahribatına neyin ve/veya kimin sebep olduğu ve sürdürülebilir ekonomiye geçişte hangi aktöre ne rol biçtikleri üzerinden ayırdığımız üç farklı yaklaşımı kapsıyor.

Sürdürülebilir Ekonomi: Üç Pozisyon

Liberal-piyasacı olarak tanımladığımız birinci yaklaşıma göre çevre tahribatına çevresel mal ve hizmetlerin mülkiyet haklarının iyi belirlenmemiş olması ve bunların piyasaları olmadığı için fiyatlandırılmamış olmaları neden olur. Yani çevresel mal ve hizmetler -ki küresel iklimin düzenlenmesi bu hizmetlerden biri olarak tarif edilir- ücretsiz veya olmaları gerekenden daha ucuz oldukları için aşırı tüketilmektedir. Dolayısıyla yapılması gereken çevresel mal ve hizmetler için mülkiyet haklarının tanımlanması, piyasalarının oluşturulması ve fiyatlarının belirlenmesi yoluyla bunları kullanmanın maliyetinin iktisadi karar alma süreçlerine dahil edilmesidir. Karbon piyasaları, PES (Payments for Ecosystem Services-Ekosistem Hizmetleri için Ödemeler), REDD+ (Reducing Emissions from Deforestation and Forest Degradation-Ormansızlaşma ve Ormanların Aşınımı Kaynaklı Salımların Azaltılması) ve TEEB (The Economics of Ecosystems and Biodiversity-Ekosistem ve Biyoçeşitliliğin Ekonomisi) gibi araçlar ve programlar bu yaklaşımı esas alırlar. Bu yaklaşım çerçevesinde devlete söz konusu piyasaların oluşturulmasında ve piyasa aksaklıklarının olduğu durumlarda düzenleyici müdahaleler yapılmasında bir rol biçilse de sürdürülebilir ekonomiye geçişin kilit aktörü piyasalar ve özel sektördür. Tüketiciler ise yeşil mal ve hizmetleri talep edenler olarak bu süreçte yer alırlar. Sivil toplum da tüketicileri bilinçlendirme ve duyarlılık geliştirme aracılığıyla tüketicilerin tercihlerini “yeşillendirerek” katkı yapabilir.

Liberal-piyasacı yaklaşım, sürdürülebilir ekonomiye geçişi esasen bir “kazan-kazan” senaryosu olarak tahayyül eder. Örneğin, ekosistem hizmetleri için ödemeler gibi politika araçlarıyla hem ekosistemlerin korunması, hem de bu ekosistemleri korumaları karşılığında bu ödemelerin yapıldığı çoğu zaman yoksul yerel toplulukların gelir seviyesinin artırılması hedeflenir. Benzer şekilde, bir işletmenin atığının diğerinin girdisi olarak değerlendirilmesini temel alan döngüsel ekonomi kurgusu, ya da konutlarda eko-teknoloji uygulamaları ile enerji kullanımının verimli kılınması benzeri kısa zamanda kendini karşılayacak yatırımlar gibi çözüm önerileri bu kazan-kazan tahayyülünü yansıtır. Şüphesiz bu tür olanaklar sürdürülebilir bir ekonomiye geçişte önemlidir. Ancak, bu süreçte önemli maliyetlerin oluşacağı açıktır ve bu maliyetlerin nasıl bölüşüleceği tartışmasından orta-uzun dönemde herkesin kazanacağını vurgulayarak kaçmak pek de mümkün değildir, zira ekoloji sorunlarının çözümsüz kalmasının önemli bir nedeni bizatihi bu miyopik bakışın egemen olmasıdır.

Müdahaleci-kurumsal yaklaşım olarak adlandırdığımız ikinci bir yaklaşım, sürdürülebilir ekonomiye geçişte kamusal kurumlara (belediyeler, devlet kurumları, uluslararası organizasyonlar gibi) çok daha etkin bir rol biçer. Bunu, ABD ve Avrupa’da Büyük Buhran sonrası Keynesgil politikalarla krizden çıkışı sağlayan, gelişmekte olan ülkelerde ise özellikle 2. Dünya Savaşı sonrasında belirleyici olan kalkınmacı devlet yapısının bu sefer yeşil ekonomiye geçiş için tahsis edilmesi olarak düşünebiliriz. Nitekim bu yaklaşımın ABD’de Büyük Buhran’dan çıkış için Roosevelt’in başkanlığı döneminde uygulanan ekonomi programı Yeni Düzen’e (New Deal) referansla Yeni Yeşil Düzen (Green New Deal) olarak adlandırılması tesadüf değil. Bir önceki yaklaşım kamunun ancak piyasaların iyi işlemlerini sağlayacak ya da piyasa aksaklıklarını giderecek kadar müdahalede bulunmasını ister. Burada ise öngörülen bir yandan kamunun emisyon ticareti ya da ekosistem hizmetleri ödemeleri gibi piyasa mekanizmaları yerine standartlar oluşturmak, vergiler getirmek ve kurallar koymak yoluyla piyasaları daha sıkı kontrol etmesi, bir yandan da toplu taşıma, yenilenebilir enerji, enerji verimliliği gibi yeşil sektörlerde özel sektör yatırımlarını yönlendirecek ve destekleyecek aktif bir sanayi politikası ve doğrudan kamu yatırımları aracılığıyla kamunun ekonominin dönüşümüne öncülük etmesidir.

Kamunun buradaki öncülüğü sadece sürdürülebilirliğin ekolojik ayağı ile ilgili değildir; kamu, yeşil sektörlerde istihdam yaratılması aracılığıyla işsizlik sorununun hafifletilmesi, yeşil sosyal konutlarla ve altyapıda yapılacak iyileştirmeler ile aşırı hava olaylarına karşı dezavantajlı toplumsal kesimlerin korunması gibi neoliberal dönemde unutulmuş sosyal sorumluluklarını da yeniden üstlenmelidir. İlâveten kamu hem yeşil sektörlerde inovasyonu (örneğin üniversitelerde bu alanda yapılan araştırmaları destekleyerek) teşvik etmeli, kaçınılmaz olarak daralma yaşayacak sektörlerdeki işgücüne yeni kapasite kazandırılması ve yeşil sektörlerde ihtiyaç duyulacak olan işgücünün eğitimi için de aktif rol üstlenmelidir. Bu tür müdahalelerin maliyetinin büyük ölçüde çevre vergileri ile karşılanması öngörülür. Ancak, bu yaklaşımı savunanlar, liberallere göre maliyetler konusunda biraz daha açık olsalar da öngörülen kamu müdahalelerinin petrokimya, savunma sanayi gibi sermaye güçlerinin çıkarlarını önemli derecede tehdit ettiğini ve bu grupların siyasi karar alıcılar üzerinde etkilerinin bu müdahalelerin hayata geçirilmesinin önünde engel oluşturduğunu aynı açıklıkta konuşmuyorlar. Özetle sürdürülebilir ekonomiye geçiş bu yaklaşımın tahayyül ettiği kadar düzenli ve toplumsal çatışmaların yönetilebildiği bir süreç olmayabilir.

Yerel ve merkezi kamu kurumlarına, ekonomi ve sosyal politikaların rolüne yapılan vurgunun yanı sıra bu yaklaşımın uluslararası düzenlemeleri de önemsedğini söyleyebiliriz. Bu tür düzenlemelere çevre korumada normları belirleyen anlaşmalar (örneğin Biyolojik Çeşitliliğin Korunması ya da Ramsar Sözleşmesi), kurumlar arası bilgi ve kaynak paylaşımı ve işbirliğini destekleyen düzenlemeler, geliştirmekte olan ülkelere temiz teknoloji transferini teşvik eden düzenlemeler ve gerek yerelde ve ulusal düzeyde gerek uluslararası bağlamda kamu, özel sektör ve sivil toplum girişimlerinin daha iyi koordine edilmesi için planlama araçlarının (örneğin arazi kullanımı planları, katılımcı bütçe yönetimi) kullanılması gibi örnekler verebiliriz. Farklı paydaşların katılımı ve işbirliğine önem veren bir yönetim anlayışı olarak da tarif edebiliriz bunu. Ancak, burada da var olan toplumsal eşitsizlikler ve çatışmaların bu tür yönetim mekanizmalarının işleyişini önemli ölçüde zorlaştırmayacağı ya da engellemeyeceği varsayılmaktadır.

Radikal-toplumsal dönüşümcü olarak adlandırdığımız üçüncü yaklaşım ise çevre sorunlarının ekonomik ve toplumsal yapılardan ayrı düşünülmemeyeceğini vurgular. Aslında iklim değişikliği, çevre kirliliği, biyolojik çeşitliliğin kaybı gibi çevre sorunlarının ve yoksulluk, eşitsizlik, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim gibi toplumsal meselelerin birbirleriyle ilişkili olduğu gerçeği, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile birlikte uluslararası düzlemde de kabul görmüştür. Bu yaklaşımın farkı ise bu kabulün ötesinde bu sorunların yapısal nedenlerini sorgulamasıdır. Bu bağlamda yapılan çözümler arasında belli farklar olsa da temel nedenin egemen sistemin işleyişi -çok özetle söylersek büyüme ve kâr hırsının toplumsal, ahlaki ve çevreye ilişkin kaygıların ve değerlerin üzerinde ve ötesinde tutulması- ve bu işleyişe içkin ve/veya eklenmiş (örneğin toplumsal cinsiyet ya da etnik köken temelli) toplumsal güç eşitsizlikleri olduğu savunulur.

Bu güç eşitsizlikleri bir dizi çevresel adaletsizlik doğurur ki bunun üç ayrı fakat birbiriyle bağlantılı boyutu vardır: (i) Çevrenin kullanımından sağlanan faydaların ve çevreye verilen zararların adaletsiz dağılımı (ii) Çevreye ilişkin kullanım değeri dışındaki farklı değerlerin veya doğal çevre ile farklı ilişkilendirme biçimlerinin (örneğin doğal çevrenin bazı unsurlarının kutsal kabul edilmesi ya da diğer canlıların yaşam hakları) tanınmaması (iii) Çevreye ilişkin kararlardan etkilenen kimi toplumsal kesimlerin bu kararların alınması süreçlerinden dışlanması.

Bu yaklaşımın asıl vurucu noktası, çevre meselesini bir adalet meselesi olarak görmesidir ki bu sadece çevre sorunlarının gerisinde toplumsal adaletsizliklerin olmasıyla ilgili değildir. Aynı zamanda, çevre tahribatının etkilerinin adaletsiz şekilde dağılmasıyla (örneğin iklim değişikliğinin bundan en az sorumlu olan yoksul kesimler ve ülkeler üzerinde daha büyük etkilerinin olmasıyla veya olmasının beklenmesiyle) ve çevre tahribatını azaltmanın ve etkilerini hafifletmenin bedelinin bunun sorumluları tarafından ödenmesi gerektiği ile ilgilidir. Bu halde, yeşil dönüşümün vizyonu çevre adaleti olmalıdır. Adalet meselesini merkeze almayan çözüm önerileri sorunun köküne inmediği gibi bu adaletsizliklerin devam etmesine ve hatta kimi durumlarda daha da derinleşmesine neden olabilir. Ekolojik sürdürülebilirlik ancak çevre adaletinin sağlanması, yani adil, eşitlikçi ve demokratik bir toplumun kurulması ile mümkündür. Çevre adaletinin sağlanması yolundaki toplumsal dönüşümün kilit aktörleri günümüzde toplumsal örgütlenmeler ve hareketlerdir. Bu aktörlerin rolü hem çevre adaletsizlikleri karşısında direnmek hem de çevre adaleti ilkesini hayata geçirecek alternatif toplumsal-ekonomik yapıları ve yaşam biçimlerini kurmaktır. Belirtmekte fayda var ki, her ne kadar bu yaklaşımın savunucuları genel olarak sermaye kadar sermayenin çıkarlarına hizmet eden ve demokratik olmayan devletleri de çevresel adaletsizliklerin sorumlusu olarak görse de, birçoğu toplumsal dönüşümde devletin rolünü tamamen reddetmez. Devleti içeriden dönüştürmeyi hedefleyen ve sermayenin gücüne ket vurulabilmesi için bunun gerekli olduğunu savunan yeşil siyasi hareketler böyledir denilebilir.

Elbette burada yaptığımız epeyce kabaca bir ayırım. Bu üç yaklaşımın her birinin içerisinde belli konularda görüş ayrılıkları ve tartışmalar, birbirlerine görece yaklaştıkları ya da taban tabana zıtlaştıkları noktalar var. Bu tartışmaları tüm zenginlikleri ile ele almak mümkün değil ama basitçe de olsa yaptığımız bu ayırımın sürdürülebilir ya da yeşil bir toplum için neler yapılması gerektiği konusunda duyduğumuz pek çok farklı fikri ve çözüm önerisini kafamızda bir yere oturtmaya yardımcı olabileceğini düşünüyoruz. Burada ayrı bir başlık altında ele almak istediğimiz, bu yaklaşımlar arasındaki tartışmaların merkezinde yer alan bir konu olarak sürdürülebilir ya da yeşil ekonomiye geçişte teknolojinin rolü ve bununla bağlantılı olarak ekonomik büyümenin sınırlandırılmasının gerekli olup olmadığı hususudur.

Teknoloji Çözüm mü, Müsebbip mi?

Bu noktada hem yukarıdaki kategorilendirmeyi somutlamak hem de ekolojik krizde izlenecek ana politikardan birini değerlendirmek adına teknolojinin önemi ve rolü üzerinde durmak istiyoruz. Liberal-piyasacı ve müdahaleci-kurumsal yaklaşımların teknoloji konusunda iyimser olduklarını belirterek başlayalım. İyimser derken, bahsettiğimiz teknoloji sayesinde ekolojik krizin çözülebileceğine, yani “ekolojik modernizasyon”un mümkün olduğuna dair bir inanış. Bahsettiğimiz her iki yaklaşım da bu inanışı paylaşırken şu noktada ayrılıyorlar: Birinci yaklaşım piyasaların iyi işlediği durumda bunun zaten kendiliğinden olacağına inanırken, ikinci yaklaşım kamunun (en başta devletlerin) yönlendirme ve teşvikine ihtiyaç olduğunu vurguluyor. Bu iki yaklaşımın sorunsallaştırmadığı konu ise sınırsız ekonomik büyümenin vazgeçilmez ve mümkün olduğu. Yani hem büyümenin yoksulluk gibi toplumsal ve iklim değişikliği gibi ekolojik sorunların çözülmesi için vazgeçilmez olduğu, hem de sınırsız büyümeye devam etmenin teknolojiyi kullanarak mümkün de olduğu iddiası. Bir “yeşil büyüme” düşüncesi.

Radikal-toplumsal dönüşümcü yaklaşım ise teknolojik değişimin, teknolojik çözümlerin rolünü reddetmiyor. Ancak, salt teknolojiye güvenerek sürdürülebilirliğin sağlanamayacağını söylüyor. Günümüzdeki üretim ve tüketim süreçleri geri dönüşü olmayan ekolojik ayakizleri bırakıyor ve büyüme sürdükçe teknolojik dönüşüm gerçekleşse bile sürdürülebilir bir ekonomi kurulamaz diyor. Bunun birbiriyle ilintili gerekçelerinin arasında şunlar var: (i) Teknolojik gelişimin kendisi ekolojik ayakizi üretir, yenilenebilir enerji üretmek için de enerji ve materyal gerekir. (ii) Literatürde “Jevons Paradoksu” olarak bilinen durum: Teknolojik gelişme ile üretimde birim başına ekolojik ayakizi düşürülen mal ve hizmetlerin toplam kullanımları artabilir. Örneğin, tüketiciler “elektrik enerjimi nasılsa yenilenebilir kaynaktan” deyip eskiye göre daha fazla elektrik tüketebilirler ki bu da toplamda daha büyük bir ayakizi demektir. (iii) Teknolojik gelişmeler kimi noktada belirsizlikler ve riskler taşır. Sıfır karbon salımı olan ama yıkıcı riskler taşıyan nükleer enerjide ya da kuraklığa dayanıklı olarak geliştirilen GDO’nun genelde doğaya ve özelde insanlığa olası etkilerinin tam olarak kestirilememesinde olduğu gibi. (iv) Son olarak da teknolojiye olan güvenin daha yapısal, daha derin dönüşümlerin tartışılmasını çoğu zaman engellemekte olduğu görüşü var. Bu yaklaşım, teknoloji ve büyüme sorunlarımızı çözer diye beklerken, asıl bu sorunların gerisinde yatan, toplumsal yapıyı nasıl değiştirmeliyiz konusunu konuşmadığımızı öne sürüyor. Ekolojik sürdürülebilirliğin sınırsız büyüme ile mümkün olup olmadığını tartışmadığımızın altını çiziyor. Bu yaklaşımın vurguladığı, kesinlikle yeni teknolojiler olmasın değil ama bunlar büyümeye değil doğal ekosistemlerin korunmasına hizmet etsinler. Büyük şirketlerin kontrolünde değil, insanı merkeze alan, yerel toplulukların doğrudan yönetebildiği, yoksulların ve geçimi için hâlâ büyük ölçüde doğaya bağlı olan toplulukların artan çevresel baskılar altında hayatlarını idame ettirmelerine destek olacak teknolojiler olsunlar.

Toparlamak Adına

Biz kendimizi bu haritanın radikal-toplumsal dönüşümcü yaklaşım tarafında konumlandırıyoruz. Söylemek istediğimiz şu: Büyümeye devam ettiğimiz sürece, ne kadar döngüsel bir ekonomi kuracağız desek de, teknoloji yardımıyla “eko” ürünler kullansak ve geridönüşüm konusunda aşırı titizlensek de, ekolojik ayakizimiz artıyor. Adaleti merkezimize almadığımızda, toplumsal zenginliğin nasıl bölüşüldüğünü, kimin çevre tahribatından daha çok etkilendiğini, hayatımızla ilgili kararları kimin aldığını konuşmadığımızda, yaşadığımız ekolojik kriz de giderek derinleşiyor. Son IPCC raporu çok daha ciddi sonuçlardan sakınmak için az zamanımız kaldığını hatırlatmışken, yapısal değişiklikler için zamanımız olmadığını, teknolojiye güvenmek dışında bir seçeneğimiz kalmadığını söyleyenler olabilir. Zamanımız varken de, büyüme ve teknolojinin sorunlarımızı çözmeye yeteceğine olan inancımızdan dolayı bekleyip durmadık mı? Çevre konusu 1972, iklim değişikliği 1992’den beri uluslararası alanda konuşuluyor, ama biz neredeyse 50 yıl sonra başımıza daha kötüsünün gelmemesi için sadece 12 yılımız kaldığını öğreniyoruz. Belki artık başka şeylere inanma vaktimiz gelmiştir. Belki şimdi, durduğumuz yeri, yürüdüğümüz yönü yeniden düşünme zamanıdır. Belki şimdi, büyüme ve teknolojiye bel bağlamaktansa yaşadığımız toplumu değiştirmeye odaklanma zamanıdır.